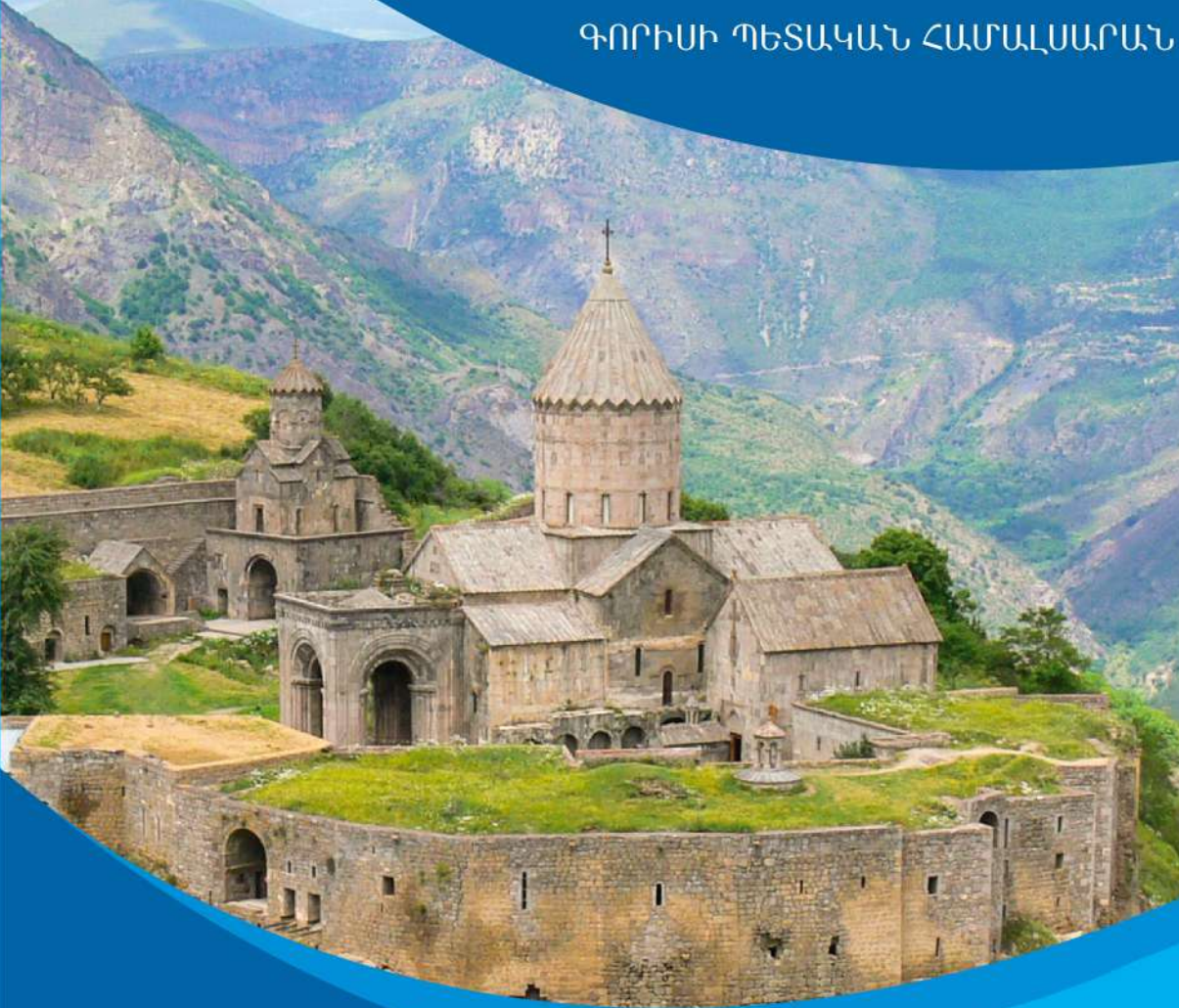

ԳՈՐԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՍՅՈՒՆԻՔ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

ՍՅՈՒՆԻՔ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

2020

2020

ԳՈՐԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
GORIS STATE UNIVERSITY
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ГОРИСА

ՍՅՈՒՆԻՔ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ
2020

СЮНИК
АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЕЖЕГОДНИК
2020

SYUNIK
ARMENOLOGICAL YEARBOOK
2020

ԵՐԵՎԱՆ • ЕРЕВАН • YEREVAN • 2020

ՀԻՄՆԱԴԻՐ
«Գորիսի պետական համալսարան» ՊՈԱԿ

Տպագրվել է Գորիսի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ
«Սյունիքի հոգևոր և
նյութական ժառանգությունը» ծրագրի շրջանակում

Համարը հրատարակության է երաշխավորել **«Սյունիք»** հայագիտական
փարեգրքի խմբագրական խորհուրդը

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Նախագահ՝ Արտուշ Ղուկասյան, Գորիսի պետական համալսարանի ռեկտոր,
ֆիզմաթ գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գլխավոր խմբագիր՝ Թեհմինա Մարության, բանասիրական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝

Գևորգ Ստեփանյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վանո Եղիազարյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Թամար Հայրապետյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Հայկանուշ Մեսրոպյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Համո Սուքիասյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Սվետլանա Մանուչարյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Լիլիթ Թունյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու

«Սյունիք» հայագիտական փարեգրք, № 1 2020 (14), Երևան, 2020,— 200 էջ:

«Սյունիք» հայագիտական փարեգրքի սույն համարում տեղ են գրել «Սյունիքի հոգևոր և նյութական ժառանգությունը» ծրագրի գիտաշխատողների, ոլորտի մասնագետների՝ Սյունիք–Արցախի հայագիտության հիմնահարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև Ակսել Բակունցի ծննդյան 120–ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի (ԳՊՀ, 2019 թ., հունիս) նյութերը, որոնք երաշխավորվել են խմբագրական խորհրդի կողմից:

ISSN 2579–2547

© Գորիսի պետական համալսարան, 2020

ՆՈՐ ԷՋԵՐ 1828–1835 ԹԹ. ՇՈՒՇԻՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԳՐՔԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հոդվածը ներկայացվել է 15.11.2020 թ., գրախոսվել է 30.11.2020 թ.,
ընդունվել է տպագրության 01.12.2020 թ.

Ներկա ուսումնասիրության մեջ անդրադարձել ենք 1828–1835 թթ.–ին Շուշիում տպագրված գրքերին, որոնք Արցախի տարածքում լույս տեսած առաջին հրատարակություններն էին: Դրանք հեղափոխության ոչ միայն փորձել ենք դասակարգել՝ ըստ իրենց բովանդակային ուղղվածության, այլև համեմատելով մի շարք օրինակների ու տպագրությունների հետ՝ մանրամասն վերլուծել ենք՝ ցույց տալով այդ գրքերի դերն ու նշանակությունը հայ տպագրության պատմության մեջ: Տարբեր աղբյուրների համադրմամբ ի մի ենք բերել այն բոլոր արժանահավատ տեղեկությունները, որոնց շնորհիվ վերականգնել ենք գրքերին առնչվող անհայտ տվյալները: Միաժամանակ մեր կողմից առաջին անգամ հայտնաբերվել են նաև որոշ գրքերի մասին տեղեկություններ, որոնց մինչ այդ որևէ անդրադարձ չի եղել: Հոդվածի վերջում զետեղել ենք տվյալ ժամանակաշրջանում Շուշիում տպագրված գրքերի՝ մեր կազմած ամբողջական մատենագիտական ցանկը, որն ըստ անհրաժեշտության ծանոթագրել ու պարզաբանել ենք:

Կարծում ենք, որ սույն ցանկը՝ որպես սկզբնաղբյուր, կարող է օգտակար լինել ոչ միայն մատենագիտությանը զբաղվողների, այլև առհասարակ հայ գրքի պատմությանը հետաքրքրվող մասնագետների համար:

Հիմնաբառեր՝ Շուշի, բողոքական քարոզիչներ, Բագելի Ավետարանական քարոզչական ընկերություն, առաջին հրատարակություն, տպարան, գրքույկ, գրացուցակ, մատենագիտություն:

Հայ տպագրության պատմությամբ զբաղվող ուսումնասիրողներն անցյալի որևէ տպարանի մասին խոսելիս հաճախ խուսափում են նշել իրենց կողմից ուսումնասիրվող տպարանում հրատարակված գրքերի ճշգրիտ ցանկը, քանի որ չունեն

նալով սկզբնաղբյուրներ կամ վավերագրական տվյալներ՝ չեն կարողացել հստակեցնել անհրաժեշտ տեղեկությունները: Մյուս կողմից պետք է նշել, որ անցյալի տպագիր գրականությունը միշտ չէ, որ ամբողջությամբ պահպանված է, քանի որ ինչ-ինչ հանգամանքներից ելնելով՝ դրա մի մասը չի հասել մերօրյա ընթերցողին, իսկ շատ դեպքերում մինչև անգամ անհայտ են մնացել նաև ուսումնասիրողներին: Հայ գրքի մատենագիտական ցանկերն առաջնային կարևորություն ունեն հետազոտողների համար: Այս ցանկերը մեր թեմայի հետ առնչվում են 1801–1850 թթ.–ի տպագրված հայերեն գրքերի մատենագիտությամբ, որը կազմել և աշխատասիրել է 20–րդ դարի մատենագետ, բանասեր Հայկ Դավթյանը²⁰⁸: Վերջինս, հասկանալիորեն, ամբողջական չէր կարող լինել, քանի որ նախորդ տասնամյակների համեմատ ընդարձակվել էր ինչպես հայկական տպագրավայրերի աշխարհագրությունը, այնպես էլ ավելացել էին այդ հրատարակությունների տեսականին ու տպաքանակը: Չնոռանանք նաև, որ նախկինում կատարված մատենագիտական ուսումնասիրությունները չեն ունեցել այն մեծ առավելությունը, ինչ որ կա այսօր՝ պայմանավորված արդի միջոցների համատարած թվայնացման աշխատանքներով: Հասկանալի է, որ ժամանակի ընթացքում այս մատենագիտական ցանկերը լրամշակվում, սրբագրվում են նոր գրքերի ի հայտ գալով և աշխարհի առցանց գրադարաններում առկա թվային պաշարներով:

Հոդվածում ներկայացվում են Շուշիում հրատարակչական գործունեություն իրականացրած բազելյան բողոքական քարոզիչների տպարանում 1828–1835 թթ.–ին հրատարակված գրքերը, դրանց բովանդակային ուղղվածությունը, տպաքանակը, աշխարհագրական տարածումը²⁰⁹: Ուշագրավ է, որ մինչև օրս հիշյալ հարցերին վերաբերող որևէ հստակ տվյալի չենք հանդիպում գիտական գրականությունում: Ուսումնասիրելով 1827–1838 թթ.–ին Բազելում հրատարակված «Ավետարանական առաքելությունների» ամսագիրը (“Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften”)՝ կարևոր տեղեկություններ ենք գտնում Շուշիում բողոքական քարոզիչների գրահրատարակչական գործունեության վերաբերյալ: Պետք է նշել, որ Շուշիում գործող բողոքական քարոզիչների կողմից պարբերաբար Բազել ուղարկված զեկուցագրերից կազմվել են ամենամյա գործունեության ամփոփ հաշվետվություններ, որոնք էլ հրատարակվել են վերոհիշյալ ամսագրում: Ամենամյա պաշտոնական հաշվետվությունների մեջ, ի թիվս քարոզիչների այլ գործունեության, փոխանցվում էր նաև Շուշիի տպարանի աշխատանքներին առնչվող

²⁰⁸ Դավթյան Հ., Հայ գիրքը 1801–1850 թվականներին (մատենագիտություն), Երևան, 1967, 539 էջ:

²⁰⁹ Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի Ավետարանական քարոզչական ընկերության գործունեության արդյունքում 1827 թ. վերջին Շուշիում հիմք դրվեց տպագրական գործին, իսկ 1828 թ. սկսած՝ այստեղ լույս տեսած հայերեն գրքերն Արցախի տարածքում տպագրված առաջին հրատարակություններն էին: Շուշիում քարոզիչները որոշակի դադարներով՝ ներառյալ 1835 թ., հրատարակեցին տարաբնույթ գրքեր: Բազելյան բողոքական քարոզիչների՝ Շուշիում հաստատման և տպարանի հիմնադրման մասին տես Ս. Պետոյան, «Շուշիում բազելյան բողոքական քարոզիչների հաստատումը և տպարանի հիմնադրումը», Եվրոպական համալսարան, Երևան, 2019, № 10 (02), էջ 372–384:

արժեքավոր տեղեկություններ: Դրանց համադրմամբ կարող ենք եզրակացնել, թե Շուշիի տպարանում 1828–1835 թթ.–ին ինչ գրքեր են տպագրվել, ինչ ուղղվածություն և որքան տպաքանակ են դրանք ունեցել, ինչպիսի աշխարհագրական տարածում են ընդգրկել:

Ուսումնասիրելով այդ ամսագրերում եղած տեղեկությունները և դրանք համեմատելով այլ աղբյուրների հետ՝ կարողացել ենք ամբողջացնել տվյալ ժամանակահատվածում բողոքական քարոզիչների կողմից Շուշիում տպագրված գրքերի ճշգրիտ ցանկը՝ ներկայացնելով 31 անուն գրքեր, որոնցից 29 գրքերը հայերեն են, մեկը՝ թաթար–թուրքերեն ու պարսկերեն, իսկ մի գիրք էլ՝ միայն պարսկերեն²¹⁰:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ցանկը կազմելիս մեր կողմից նոր տվյալներ են ի հայտ եկել 9 անուն գրքույկի²¹¹ մասին, որոնք այդպես էլ չկարողացանք որևէ տեղ տեսնել: Ցանկում տեղ գտած գրքերը դասավորված են ըստ ժամանակագրության, նշված է դրանց տպաքանակը (բացառությամբ սույն հոդվածի վերջում զետեղված ցանկի 26–րդ համարի), իսկ որոշ գրքերի դեպքում տրվել են նաև ծանոթագրություններ: Ցանկում տեղ գտած գրքերի համար նշել ենք նաև դրանց պահպանման հայտնի վայրերը՝ ընդգծելով այն գրքերը, որոնք տեղ են գտել Հայկ Դավթյանի վերոհիշյալ մատենագիտության հատորյակում:

Երբ առաջին հայացքից դիտարկում ենք մեր կազմած ցանկը, անհասկանալի է թվում, թե ինչպես կարող էին այդ գրքերից կամ գրքույկներից որոշներն անհայտ մնալ գիտական հանրությանը՝ նույնիսկ բացակայելով մեզ հայտնի գրադարաններից: Կարևոր է նշել, որ ուսումնասիրությունների արդյունքում ի հայտ եկած գրքույկներից շատերը դասագրքային հրատարակություններ²¹² են: Իսկ դրանց «անհետացումը» հնարավոր է բացատրել խիստ կիրառական լինելու և մշտապես սաների՝ ձեռքից ձեռք անցնելու հանգամանքով: Մյուս կողմից էլ պետք է արձանագրել, որ դեռևս 19–րդ դարի կեսերին Շուշիի բողոքական քարոզիչների հրատարակած գրքերից առհասարակ շատ քիչ օրինակներ են պահպանվել մեր օրերում, թեև դրանց տպաքանակը քիչ չի եղել²¹³: Այս իմաստով ուշագրավ է պահպանված այն տեղեկությունը, համաձայն որի՝ 1844 թ.–ի նոյեմբերի 9–ին Ղարաբաղի հայոց վիճակավոր կոնսիստորիայի՝ Ս. Էջմիածնի Սինոդին ուղղված զեկուցագրում տեղեկացվում էր, որ թեև նախկինում Բաղդասար մետրոպոլիտը վիճակի (թեմ)

²¹⁰ 1834 թ. սկզբներին բողոքական քարոզիչներն ստացել էին Լոնդոնից ձեռք բերված պարսկերեն տառատեսակներ, որից հետո միայն 1835 թ. Շուշիում հրատարակել են թաթար–թուրքերեն և պարսկերեն գրքեր (տես Ս. Պետոյան, «Շուշիում բազելյան բողոքական քարոզիչների հաստատումը և տպարանի հիմնադրումը», էջ 379–380):

²¹¹ Ուսումնասիրությունների արդյունքում ի հայտ եկած և ցանկում նշված գրքերից շատերի հրատարակության պատմությանը հիմնավոր կերպով անդրադարձել ենք մեր նախորդ հոդվածում (տես Ս. Պետոյան, «Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին», Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, 2020, № 30):

²¹² Ընդհանրապես, Շուշիի բողոքական քարոզիչներն իրենց տպագրած գրքերը բաժանում էին դասագրքային հրատարակությունների և գիտական ուսումնասիրությունների (տրակտատներ):

²¹³ Շուշիում հրատարակված գրքերի տպաքանակի մասին տես հավելվածի ցանկը:

տպարանում²¹⁴ ունեցել է բողոքական քարոզիչների տպագրած գրքույկներից, սակայն դրանք բոլորը բաժանվել են տեղի բնակիչներին, և տպարանում դրանցից օրինակներ չեն մնացել: Ավելին՝ Շուշիում որոնելուց հետո էլ դրանցից և ոչ մեկը չեն կարողացել ձեռք բերել²¹⁵:

Պետք չէ մոռանալ նաև, որ բողոքական քարոզիչների հրատարակությունների մեջ շատ գրքույկներ պարզ թղթե կազմերով²¹⁶ էին, որոնք կարճ ժամանակում ընդունակ էին մաշվելու: Դրանք աչքի չէին ընկնում տպագրական շքեղ արտաքինով, այլ առավելաբար ունեին համեստ ձևավորում: Գեղարվեստական հարդարանքի տեսակետից նույնպես շատ պարզ էին, չունեին ճոխ անվանաթերթեր, զարդագրեր, գլխատառեր, անգամ՝ հիշատակարաններ: Պարզ գլխազարդերով ու վերջազարդերով ևս հարուստ չէին: Այդ ամենով հանդերձ՝ դրանք բավական պարզ ու մաքուր տպագրություններ էին: Սա բացատրվում է այն բանով, որ քարոզիչների համար էականը գրքերի բովանդակության մատչելիությունն էր, որի շնորհիվ դրանք հասկանալի կդառնային հասարակության լայն շրջանակների համար: Ահա թե ինչու հետզհետե քարոզիչները խուսափեցին խրթին լեզվով շարադրված ու դժվարընկալելի հրատարակություններից՝ գրաբարից անցում կատարելով աշխարհաբար արևելահայերենի: Մինչև անգամ տպագրական պատվագրության (հապավված բառեր) ավանդույթը, որը հայ տպագրության մեջ ընդունված էր կիրառել այդ և նախորդող ժամանակաշրջաններում, ինչպես նաև գրքերի անվանաթերթերին տպագրության թվականին զուգահեռ հանդիպող հայոց Մեծ թվականի կիրառումը բողոքական քարոզիչների հետագա տպագրություններում աստիճանաբար իրենց տեղը զիջեցին ավելի պարզ շարադրանքներին: 1828–1835 թթ.–ին քարոզիչների կողմից Շուշիում տպագրված հրատարակություններում առհասարակ հիշատակված չեն տպարանի մասին տվյալները, ինչը տվյալ ժամանակի համար հազվադեպ երևույթ էր:

Կարևոր է հասկանալ, թե բողոքական քարոզիչների հրատարակած 29 անուն հայերեն գրքերից քանիսն էին դասագրքային հրատարակություններ և քանիսը՝ գիտական ուսումնասիրություններ (տրակտատներ): Հայերեն գրքերի և դրանց ցանկերի հետազոտությունից պարզ է դառնում, որ 29 գրքից 14–ը եվրոպական լեզուներից թարգմանված գիտական ուսումնասիրություններ են, որոնք կրոնաքարոզչական բնույթի են, իսկ մնացյալ 15–ը դասագրքային հրատարակություններ են²¹⁷: 29 անուն հայերեն հրատարակությունների տպաքանակի հանրագումարն անցնում է 35.000 միավորը, ինչը այդ ժամանակվա համար բավական խոսուն թիվ է: Ընդ որում՝ 19.300 միավոր տպաքանակը վերաբերում է կրոնաքարոզչական բնույթի 14 անուն հրատարակություններին, իսկ 15.864 միավորը՝ դասագրքային հրատարակություն-

²¹⁴ Շուշիում բողոքական քարոզիչների գործունեության դադարից հետո տպարանի տնօրինությունն ստանձնել է Գանձասարի մետրոպոլիտ Բաղդասար Հասան–Ջալալյանը:

²¹⁵ Տե՛ս Վաևերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Ի, Էջմիածին, 2019, էջ 413:

²¹⁶ Որոշ գրքերի կազմերի վրա էլ հանդիպում էր գրքի կարճ վերնագիրը:

²¹⁷ Դասագրքային հրատարակություններից որոշները («Տեսրակ այբուբենական», «Առաջին կանոն սաղմոսի», «Պատմություն Սուրբ Գրոց») Շուշիում ունեցել են վերատպություններ: Ավելի մանրամասն տե՛ս ցանկում:

ներին: Ակնհայտ է, որ միանշանակ չի կարելի պնդել, թե Շուշիի բողոքական քարոզիչների տպարանը հետապնդում էր զուտ քարոզչական նպատակներ: Այս վիճակագրական թվերը մեկ անգամ ևս ապացուցում են, որ բողոքական քարոզիչները մեծ նշանակություն էին տալիս կրթությանը, որը հետագայում կարող էր նաև ծառայեցվել քարոզչական նպատակների համար²¹⁸:

Շտաբըքիր է իմանալ, թե հայկական աղբյուրներում ինչ տեղեկություններ կան բողոքական քարոզիչների՝ Շուշիում հրատարակված գրքերի տպաքանակի մասին: Այս հարցի վերաբերյալ Լեոն գրում է. «Միսիօներների տպարանական գործունեության արդիւնքներն էին (թէ Շուշում և թէ Մոսկվայում) 11,679 օրինակ հայերէն, 728 օրինակ պարսկերէն, 147 օր. թուրքերէն և 100 օրինակ եբրայերէն գրքերը...»²¹⁹: Սակայն Լեոյի հիշատակած տեղեկության մեջ պարզ չի դառնում, թե այդ գրքերի տպաքանակը վերաբերում է Շուշիում ու Մոսկվայում բողոքական քարոզիչների միացյալ հրատարակություններին (ինչպես նշում է Լեոն մեջբերված հատվածում՝ որպես միջանկյալ տեղեկություն), թե՛ միայն Շուշիի հրատարակություններին: Հիշյալ գրքերի տպաքանակի առնչությամբ հստակացնենք, որ 11.679 օրինակ հայերեն գիրք ասելով՝ պետք է հասկանալ տարբեր անուն գրքերի 11.679 միավոր (հատ): Այս թիվը պետք չէ շփոթել գրքերի անունների հետ: Սակայն գլխավոր խնդիրն այն է, որ Լեոն այս տեղեկությունները հիշատակելիս որպես տարրընթերցում՝ հղում է կատարում Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերին («Акты, собранные Кавказской археографической комиссией»): Լեոյի հղած աղբյուրն ուսումնասիրելիս հանդիպում ենք Կովկասի գլխավոր կառավարիչ Գ. Ռոզենի՝ 1836 թ.–ի սեպտեմբերի 3–ով թվագրված նամակին՝ ուղղված Ռուսաստանի Ներքին գործերի նախարար Դ. Բլուդովին: Նամակում կարդում ենք, որ Ռոզենը Շուշիի բողոքականներից ստացել է քարոզչական գրքերի մի ցուցակ, համաձայն որի՝ քարոզիչների մոտ առկա է եղել 11.679 օրինակ հայերեն, 728 օրինակ պարսկերեն, 147 օրինակ թուրքերեն, 100 օրինակ եբրայերեն գրքեր²²⁰: Փաստորեն, ինչպես տեսանք, Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի՝ խնդրո առարկա

²¹⁸ Քարոզիչները Շուշիում դեռ 1827 թ. հիմնադրել էին հայկական կանոնավոր ուսումնարան: Առաջին ուսումնական տարում (1828 թ.) այստեղ սովորում էին շուրջ 130 սաներ, որոնք հիմնականում տեղացի չունեւոր հայ ընտանիքներից էին: Այստեղ սաները սերտում էին հայերեն գրել–կարդալ, մայրենի լեզվի քերականություն, Նոր կտակարան և մասամբ՝ Հին կտակարան, կատարում էին գրաբարից աշխարհաբար փոխադրություններ: Բողոքական օտար քարոզիչները դասավանդում էին թվաբանություն և աշխարհագրություն՝ սաների համար կազմելով հայերեն դասագրքեր, իսկ որոշ սաների դասավանդում էին ռուսերեն: Նրանք նաև անհատական դասընթացներով ցանկացողներին սովորեցնում էին հունարեն, լատիներեն, անգլերեն և եբրայերեն: Շուշիի բողոքական քարոզիչները տեղի ուսումնարանի կարիքների համար ոչ միայն տպագրում էին կրթական բնույթի գրքեր, այլև օգտվում էին այլուր տպագրված հայերեն նույնաբնույթ գրքերից: Իսկ երբեմն էլ այդ գրքերը վերախմբագրելով՝ նորովի էին հրատարակում իրենց տպարանում (տես Ս. Պետոյան, «Շուշիում բազելյան բողոքական քարոզիչների հաստատումը և տպարանի հիմնադրումը», էջ 380):

²¹⁹ Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի 1838–1913, Թիֆլիզ, 1914, էջ 93:

²²⁰ Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, подъ редакцию А. Д. Берже, Томъ VIII, Тифлисъ, 1881, стр. 329–330 (այսուհետ՝ АКАК).

վավերագրում Լեոյի մեջբերած հատվածը, որպես միջանկյալ տեղեկություն («թէ Շուշում և թէ Մոսկվայում»), բացակայում է:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Լեոյի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկությունը տարընկավման արդյունք է, ինչը որևէ կերպ չէր արտացոլում Շուշիի բողոքական քարոզիչների հրատարակած գրքերի տպաքանակի հանրագումարը: Մինչդեռ Ռոզենի հիշյալ գրությունից պարզ է դառնում, որ այդ գրացուցակում հիշատակված գրքերի միավորները վերաբերում էին քարոզիչների մոտ այդ պահի դրությամբ եղած գրքերին, որոնք, ինչպես տեսանք, հայերեն և օտար լեզուներով էին: Մյուս կողմից էլ բողոքական քարոզիչներն իրենց գործունեության ընթացքում երբայերեն գրքեր չեն հրատարակել, ինչի մասին սխալմամբ նշում է Լեոն: Դա պարզ է դառնում նաև մեր կազմած ցանկից:

Բողոքական քարոզիչների հրատարակած գրքերի լայն տարածումը պայմանավորված էր մի քանի գործոններով: Տարածաշրջանում մեծ քանակությամբ գրքեր տարածում էին նաև Շուշիի հայկական ուսումնարանի հայ երիտասարդները, որոնք հասնում էին Շուշի, Շամախի, Բաքու, Գանձակ, Նուխի, Նախիջևան, Դերբենդ, Աստրախան, Թիֆլիս, Երևան, Էջմիածին և դրանց շրջակայքը: Բողոքական քարոզիչների վկայությամբ՝ հայ երիտասարդներն իրենց տեղեկացնում էին, որ շատ հայեր մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում, քանի որ գրքերի մեծ մասը աշխարհաբար արևելահայերենով էր, որը միանգամայն հասկանալի էր տեղացիներին²²¹: Մյուս կողմից՝ գրքերի տարածմանը նպաստում էին քարոզիչների ճանապարհորդությունները, որոնց շնորհիվ բողոքական քարոզիչների հրատարակած հայերեն գրքերը հասնում էին մինչև անգամ Էրզրում, Թավրիզ, Սպահան²²², Բաղդադ և այլ վայրեր, որտեղից էլ նույնիսկ հեռավոր Հնդկաստան²²³:

Բացի դրանից, բողոքական քարոզիչները Շուշիում իրենց տպագրած գրքերի տարածումը խթանելու նպատակով փորձում էին տեղում գտնել հայ վաճառականների, որոնք տարբեր վայրերում կարող էին դրանք վաճառել: Նշենք, որ վաճառված գրքերի բեռնափոխադրման ծախսերը հաճախ գերազանցում էին վաճառքի գինը: Մյուս կողմից էլ քարոզիչների հրատարակած հայերեն դասագրքերը և Նոր կտակարանի որոշ օրինակներ վաճառվում էին ցածր գներով: Դրան զուգահեռ՝ նույն Նոր կտակարանի այլ օրինակները, ինչպես նաև մեծամասամբ գիտական ուսումնասիրությունները (տրակտատ) քարոզիչների կողմից բաժանվում էին անվճար²²⁴:

Քարոզիչներն իրենց հրատարակած գրքերը տարածում էին նաև համախոհների և այդ գրքերով հետաքրքրվող հայերի միջոցով: Շուշիում բողոքական քարոզիչների՝ հետագայում տպագրած (1832, 1833) որոշ գրքերի վերջում հանդիպում ենք

²²¹ Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions— und Bibelgesellschaften, Vol. 17, 1832, S. 442 (այսուհետ՝ Evangelisches Missions—Magazin).

²²² Thomas S. R. O’Flynn, The Western Christian Presence in the Russias and Q. j.r Persia c. 1760–c. 1870, Boston, 2017, pp. 525, 538, 503–504, Evangelisches Missions—Magazin, Vol. 19, 1834, S. 465:

²²³ Evangelisches Missions—Magazin, Vol. 17, 1832, S. 441, АКАК, Томъ VIII, Тифлисъ, 1881, с. 324, Groves Anthony Norris, Journal of a residence at Bagdad, during the years 1830 and 1831, London, 1832, p. 2, 211.

²²⁴ Evangelisches Missions—Magazin, Vol. 19, 1834, S. 442–443.

վաճառվող գրքերի՝ համառոտ վերնագրերով ցանկերի, որոնց նախորդում է «Շուշի բերդումն ասետարանական ժողովքի տան մէջն էս հետևող գրեանքս էլ ծախվում են» սկսվածքը: Ցանկերում հիշատակված գրքերը, բացառությամբ առաջինի («Նոր կտակարան տպեալ ի Վենետիկ»), բողոքական քարոզիչները մեծ մասամբ տպագրել են Շուշիում, իսկ մնացածը՝ Մոսկվայում²²⁵: Ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ այդ ցանկերը հիմնականում հանդիպում են բողոքական քարոզիչների տպագրած գիտական ուսումնասիրությունների վերջում: Սա կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ քարոզիչներն այս ցանկերի միջոցով ընթերցողներին ծանոթացնում էին իրենց նախկին հրատարակությունների մասին՝ միաժամանակ առիթն օգտագործելով դրանց վաճառքի ու տարածման համար:

Ուսումնասիրելով բողոքական քարոզիչների վերոհիշյալ հաշվետվությունները՝ պարզել ենք, որ 1829–1836 թթ.–ին Շուշիում ու Մոսկվայում իրենց տպագրած հայերեն հրատարակություններից տարածվել էին 32.912 միավոր գրքեր, որոնցից 7.006–ը դասագրքային հրատարակություններ էին, իսկ 25.906–ը՝ գիտական ուսումնասիրություններ: Ինչ վերաբերում է քարոզիչների՝ Շուշիում տպագրած օտարալեզու հրատարակություններին, ապա ընդամենը 1000 տպաքանակով հրատարակված պարսկերեն գրքից («Ճշմարտության կշեռքներ») վերջիններս 1835–1836 թթ.–ին կարողացել էին տարածել 656 օրինակ²²⁶:

Կարևոր է նաև իմանալ, թե բողոքական քարոզիչների հրատարակություններն անցյալի տպագիր գրացուցակումներից որոնցում են տեղ գտել, որպեսզի պատկերացում ունենանք դրանց կիրառական նշանակության և հայկական միջավայրում հետագա օգտագործման ու պահպանման մասին: Սակայն մեզ առավել հետաքրքրում է, թե դրանք ընթերցողների կողմից ինչպիսի տարածում կամ պահանջարկ կարող էին ունենալ: Այսպես, 19–րդ դարավերջին և 20–րդ դարասկզբին Ցարական Ռուսաստանի տարածքում բացված հայկական մի շարք գրադարաններում, ինչպես տեղեկանում ենք վերջիններիս գրացուցակներից²²⁷, հանդիպում ենք բողոքա-

²²⁵ Ցանկերում տեղ գտած գրքերի գները, տպագրության տարեթիվը, վայրը, տպարանը բացակայում են, իսկ յուրաքանչյուր գրքի մասին տեղեկությունը հակիրճ է (վերնագիր, լեզվական բնորոշում՝ «գրաբառ», «աշխարհաբառ», «ի գրաբառէ յաշխարհաբառ»):

²²⁶ Evangelisches Missions-Magazin, Vol. 20, 1835, S. 441–443, Vol. 21, 1836, S. 461–463, Vol. 22, 1837, S. 385–386, 400–401. Վերոբերյալ վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ բողոքական քարոզիչները ոչ միայն տարածում էին իրենց կողմից հրատարակած գրքերը, այլև տարբեր լեզուներով այլուր տպագրված աստվածաշնչյան գրքերը: 1829–1836 թթ. միայն տարածաշրջանում քարոզիչների տարածած աստվածաշնչյան գրքերի ընդհանուր թիվը կազմում է 11.454 միավոր, որից 3.264–ը հայերենով, իսկ մնացյալ 8190–ը՝ այլ լեզուներով (հիմնականում պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն, ռուսերեն, եբրայերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, ևն): Տարածում գտած հայերեն աստվածաշնչյան գրքերի մեծ մասը քարոզիչների հրատարակած Մատթոսի ավետարանն (Մոսկվա, 1832) ու Նոր կտակարանն էր (Մոսկվա, 1834), իսկ մնացած փոքր մասը՝ Կոստանդնուպոլսի աշխարհաբարով (փարիզյան) և գրաբարով (վենետիկյան) Նոր կտակարանի օրինակներն էին, որոնք քարոզիչներն ստանում էին Բրիտանական Աստվածաշնչյան ընկերության օժանդակությամբ: Հասկանալի է, որ գրաբար Նոր կտակարաններն ավելի քիչ տարածում ունեին՝ պայմանավորված լեզվական դժվարություններով:

²²⁷ Այդ գրացուցակներն են՝ 1. Catalogue des livres de la bibliothèque fondamentale de l'institute Lazareff des langues orientales, Moscou, 1861; 2. Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ

կան քարոզիչների՝ Շուշիում ու Մոսկվայում հրատարակած որոշ գրքերի: Դրանք ուսումնասիրելով՝ կարող ենք ասել, որ այդ գրքերը գրադարաններում փոքրաքանակ էին: Առավել զարմանք է հարուցում այն փաստը, որ բողոքական քարոզիչների կողմից Շուշիում ու Մոսկվայում տպագրված գրքերից հազիվ 10 անուն հայերեն գիրք է հանդիպում Լազարյան ճեմարանի գրադարանի գրացուցակներում, այն էլ՝ 1–2 օրինակով: Սա այն դեպքում, երբ բողոքական քարոզիչներն իրենց գրքերը 1830–1840 թթ.–ին Մոսկվայում տպագրում էին Լազարյան ճեմարանի տպարանում: Ավելին՝ Շուշիում բողոքական քարոզիչների գործունեության դադարից հետո (1837 թ.) նրանք իրենց քարոզչական բնույթի գրքերը շարունակեցին տպագրել հենց Լազարյան ճեմարանի տպարանում:

Ինչ վերաբերում է Շուշիի տպարանի ոչ հայալեզու հրատարակություններին, ապա նշենք, որ Լազարյան ճեմարանի 1861 և 1888 թթ.–ի տպագիր գրացուցակներում²²⁸ ռուսերենով հիշատակվում է Շուշիում տպագրված «Ճշմարտության կշեռք-

Лазаревского института восточныхъ языковъ. а) Библиотека Специальныхъ классовъ. б) Восточный отдель Фундаментальной библиотеки, Москва, 1888; 3. Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревского института восточныхъ языковъ. Приложение 1) Библиотека Н. О. Эмина, Москва, 1896; 4. Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревского института восточныхъ языковъ. Приложение 2) Библиотека Г. И. Кананова, Москва, 1901; 5. Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревского института восточныхъ языковъ. Приложение 3) Списокъ книгъ и рукописей, поступившихъ съ 1888 г. по 1–ое Юня 1903 года, Москва, 1904; 6. Գրացուցակ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշու գրադարանի, Շուշի, 1891; 7. N 2 Գրացուցակ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշու գրադարանի, Շուշի, 1894; 8. Գրացուցակ բարձրագոյնս հաստատեալ Բազուայ Հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի, Բազու, 1891; 9. Գրացուցակ Շուշուայ հասարակաց ժողովարանի գրադարանի, Շուշի, 1910; 10. Գրացուցակ բարձրագոյնս հաստատեալ Բազուայ Հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի (Յաւելուած 1891 թ. հրատարակուած գրացուցակի), Բազու, 1894; 11. Գրացուցակ բարձրագոյնս հաստատեալ Բազուայ Հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի (Յաւելուած 1891–1894 թ. հրատարակած գրացուցակների) N 2, Բազու, 1899; 12. Գրացուցակ Բազուայ Հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի: (Յաւելուած 1891–1894–1899 հրատարակուած գրացուցակների) N 3, Բազու, 1890; 13. Գրացուցակ հայերէն գրքերի Բազուայ Հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի = Каталогъ армянскихъ книгъ библиотекы Бакинск. Арм. Человеколюбиваго общества, Баку, 1912; 14. Первое добавление къ каталогу библиотеки Бакинскаго Общественнаго Собранія за 1910–1913 г.г., Баку, 1913; 15. N 2 Յաւելուած 1903 թ. գրացուցակի Աղէքսանդրապօլի քաղաքային գրադարան–ընթերցարանի, Աղէքսանդրապօլ, 1908; 16. Մայր ցուցակ մատենից գրադարանի Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի հայոց, Թիֆլիս, 1893; 17. Գրացուցակ հայերէն գրքերի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրադարանի [I Մանկական], Թիֆլիս, 1910; 18. Գրացուցակ հայերէն գրքերի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրադարանի: II Գեղարուեստական, Թիֆլիս, 1910; 19. Գրացուցակ հայերէն գրքերի: [I Մանկական: Յաւելուած], Թիֆլիս, 1913; 20. Գրացուցակ հայերէն գրքերի: [II Գեղարուեստական: Յաւելուած], Թիֆլիս, 1913; 21. Գրացուցակ հայերէն գրքերի: Հանգուցեալ Աւետիս Վարդապետեանի անուան բաժանմունք: Գրացուցակ հայագիտական գրքերի, Թիֆլիս, 1913; 22. Каталогъ книгъ Маріинско–Анановскаго училища: Къ 1–му марта 1912 г., Тифлисъ, 1912.

²²⁸ Catalogue des livres de la bibliothèque fondamentale de l'institute Lazareff des langues orientales, p. 24; Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревского института восточныхъ языковъ, с. 15.

ներ» պարսկերեն աշխատությունը: Այն նաև հիշատակվում է «Բագուայ Հայոց Մարդասիրական ընկերության գրադարանի» գրացուցակում²²⁹:

Կարևոր է նաև հասկանալ, թե Շուշիում բողոքական քարոզիչների հրատարակած գրքերը, բացի աշխարհագրական տարածումից, ինչ ազդեցություն են ունեցել Շուշիից դուրս գործող հայկական տպարաններում: Ինչպես արդեն նշել ենք, Շուշիի բողոքական քարոզիչները մինչև 1840 թվականը գրքեր են հրատարակել նաև Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի տպարանում²³⁰, որոշ դեպքերում վերահրատարակելով Շուշիի տպագրություններից մի քանիսը: Մյուս կողմից էլ քարոզիչների հրատարակած որոշ գրքեր 1830–1860–ական թվականներին վերատպվել են Կալկաթայի «Մկրտիչ Միսիոնարաց» տպարանում²³¹: Այսպես, երբ համեմատում ենք Շուշիի բողոքական քարոզիչների և Կալկաթայի «Մկրտիչ Միսիոնարաց» տպարանի հրատարակած գրքերը²³², տեսնում ենք, որ ի տարբերություն Շուշիում տպագրված գրքերի՝ Կալկաթայում վերատպված յուրաքանչյուր գրքում պարտադիր կերպով նշված է տպաքանակի մասին տեղեկությունը (1000 օրինակ), որոշների դեպքում էլ անվանաթերթ չկա, իսկ եղած անվանաթերթերը անգլերեն ու հայերեն են: Մյուս կարևոր տարբերությունն այն է, որ Կալկաթայում հրատարակած գրքերի անվանաթերթերին առկա է տվյալ մատենաշարի համարը: Ստացվում է, որ Կալկաթայի այս հրատարակությունները տպագրվել են հնդկահայ շրջանակների համար:

Կալկաթայում ու Մոսկվայում Շուշիի բողոքական քարոզիչների տպագրությունների վերատպությունը աչքի անցկացնելիս հետաքրքիր մի երևույթի ենք հանդիպում. այն է՝ վերատպված գրքերը վերևում ուսումնասիրված գիտական ուսումնա-

²²⁹ Գրացուցակ հայերեն գրքերի Բագուայ Հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի, 1912, էջ 176:

²³⁰ Բողոքական քարոզիչները Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում 1830–1834 թթ. տպագրեցին հետևյալ գրքերը՝ 1) «Երեք խօսակցութիւնք մին քահանայի մին աշխարհական մարդոյ հետև: Փրկութեան ճանապարհի համար», Մոսկով, 1830 (4000 տպաքանակ), 2) «Աւետարանի զօրութիւն կամ մին արաբ ծառայի պատմութիւն որ Քրիստոսի հաւատքովն երանելի էլաւ», Մոսկով, 1830 (5000 տպաքանակ), 3) «Համառոտ քննութիւն քրիստոնէական հաւատոց եւ մահմետական կրօնի», Մոսկով, 1831 (2000 տպաքանակ), 4) «Սուրբ Աւետարան ըստ Մատթէոսի», Մոսկով, 1831 (1200 տպաքանակ), «Նոր Կտակարան Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», Մոսկով, 1834 (տպաքանակի վերաբերյալ տեղեկություններ չունենք):

²³¹ Այս տպարանի գործունեության մասին տեղեկություններն այնքան էլ շատ չեն: Յ. Իրազեկի (Յակոբ Տէր Յակոբեան) «Պատմութիւն հնդկահայ տպագրութեան» (Անթիլիաս–Լիբանան, 1986) մեծաթեք աշխատության 432–րդ էջում կարդում ենք. «... Մկրտիչ միսիոնարների հայկական տպարանը, կամ աւելի ձիշդ՝ տպարանի հայկական բաժինը սկսել է գործել Կալկաթայում 1830–ական թուականների սկզբից եւ շարունակուել է մինչև 1865 թուականը: Ուրեմն մի շատ պատկառելի կեանք, հնդկահայոց ազգային տպարանների համեմատութեամբ, շնորհիւ միսիոնարական փափուկ գանձարանի: Այդքան տեղողութեան ընթացքում նա տուել է բազմաթիւ մանր–մունր հրատարակութիւններ, գերազանցօրէն կրօնա–բարոյական ուղղութեամբ եւ բողոքականութեան տարամերժ շնչով տոգորուած...»:

²³² Այս գրքերից որոշները ներառված չեն «Հայ գիրքը 1801–1850 թթ.» մատենագիտության մեջ, իսկ դրանց մասին առաջին անգամ բավական հանգամանորեն ներկայացվել է «Սիոն» ամսագրում: Տեն Մինասեան Լ. Գ., «Հայ տպագիր գիրքը 1801–1850 թուականներին» եւ մի քանի նորահայտ գրքեր // Սիոն.–Երուսաղէմ, 1970.— Թիւ 1–2.— Յունուար–Փետրուար.— էջ 78–79: Այս գրքերի մեծ մասը պահվում է ՆՋԱՎ–ում, իսկ թվայնացված օրինակները հասանելի են <http://haygirk.nla.am/> «Հայ գիրք» էլեկտրոնային շտեմարանում:

սիրություններն (տրակտատ) էին: Այստեղ անհրաժեշտ է հիշատակել, որ Շուշիում հրատարակված գրքերից գիտական ուսումնասիրությունները տպագրվում էին Բրիտանական Աստվածաշնչյան ընկերության միջոցներով, և դրանք շատ հաճախ անվճար բաժանվում էին հայկական միջավայրում, իսկ դասագրքային հրատարակությունները տպագրվում էին բազելյան ընկերության միջոցների հաշվին: Դասագրքերը վաճառվում էին երբեմն էլ զեղչված գներով: Քարոզիչների՝ Շուշիում հրատարակած դասագրքային ուղղվածություն ունեցող գործերից միայն «Պատմութիւն Սուրբ Գրոցն» է, որ 1835 թ.-ին Կալկաթայում ունեցել է վերատպություն²³³, հետևաբար դասագրքային այլ հրատարակություններ չեն եղել:

ԲԱԶԵԼՅԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶԻՉՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
1828–1835 ԹԹ. ՇՈՒՇԻՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԳՐՔԵՐԻ ՑԱՆԿ²³⁴
(հավելված)

Հայերեն

Լերան Քարոզը.— Շուշի, 1828.— 15 էջ:

ԾՆԹ. *Գրքույկի մասին տեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից: Փորձնական տպագրություն է:*

Բնագիրը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 50 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված չէ ՀԴՄ-ում:

Առաջին կանոն սաղմոսի.— Շուշի, 1828:

ԾՆԹ. *Գրքույկի մասին տեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից:*

Բնագիրը՝ գրաբար: Էջերի քանակը՝ անհայտ: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված չէ ՀԴՄ-ում:

²³³ Այս հրատարակությունը ևս դուրս է մնացել հայ գրքի մատենագիտական ցանկերից:

²³⁴ Տպագրության ժամանակագրության սկզբունքով կազմված սույն ցանկը պատրաստելիս՝ մատենագիտական նկարագրություններում հարազատ ենք մնացել անվանաթերթերի բնագրային տեղեկություններին: Տպաքանակի մասին տվյալները վերցրել ենք քարոզիչների զեկուցագրերից կազմված ամենամյա գործունեության ամփոփ հաշվետվություններից: Նկարագրվող գրքի կամ գրքույկի պահպանման վայրը նշելիս՝ նախընտրություն ենք տվել Հայաստանի ազգային գրադարանին (այսուհետ՝ ՀԱԳ), իսկ բացակայության դեպքում՝ նշել ենք պահպանման մեկ այլ վայրը, եթե հայտնի է: Մեր կողմից հայտնաբերված գրքերի կամ գրքույկների մասին տեղեկությունները նույնպես ծանոթագրված են, թեև դրանք «առ աչօք» (de visu) չենք տեսել, և ոչ էլ մեզ հայտնի է պահպանվան վայրը: Գրքերի ուսումնասիրության ընթացքում եղել են դեպքեր, երբ միաժամանակ համեմատել ենք տարբեր վայրերում պահվող միևնույն գրքի մի քանի օրինակներ (որոշ դեպքերում՝ գրքի բնօրինակները, իսկ որոշ դեպքերում՝ թվայնացված տարբերակները), սակայն սույն ցանկում չենք նշել դրանց բոլորի պահպանման վայրերը, ինչպես ընդունված է մատենագիտական ցանկերում: Բողոքական քարոզիչների՝ Շուշիի հրատարակություններից օրինակներ են պահպանվել ՀԱԳ-ում, Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում (այսուհետ՝ Մ), Գրականության և Արվեստի թանգարանում (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում (ՆԶԱՎ), Վրաստանի պատմության պետական թանգարանում (ՎՊՊԹ), ինչպես նաև այլ գրադարաններում և առցանց շտեմարաններում: Բացի դրանից՝ մեր ցանկում նշված են, թե ո՞ր գրքերն են հիշատակված Հայկ Դավթյանի կազմած մատենագիտության (այսուհետ՝ ՀԴՄ) մեջ, իսկ որո՞նք՝ ոչ:

3. Պատմութիւն Սուրբ Գրոց: Արարեալ համառօտ հարցմամբք և պատասխանեօք, յաղագս դեռահասակ մանկանց/ Թարգմանեալ ի Ռուս լեզուէ ի պ[ա]ր[ո]ն Յարութիւնէ Դաւթեան Զուղայեցոյ.— Շուշի, 1828.—44 էջ:

ԾՆԹ. Թարգմանութիւնը՝ գրաբար: *Տպաքանակը՝ 500 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 621):*

4. Համառօտ տարրական քերականութիւն գրաւոր լեզուի.— Շուշի, 1828:

ԾՆԹ. 1828 թ. Այս գիրքը կամ գրքուկը սկզբնաղբյուրում վերնագրված է “Eine kurze Elementargrammatik der Schriftsprache”: Վերջինիս մասին մեզ հայտնի չեն մատենագիտական այլ տեղեկություններ, ուստի անհայտ են մնում դրա նկարագրության և տպագրության մանրամասները: Սույն գրքուկը մեզ ծանոթ չլինելով՝ վերնագիրը գերմաներենից պայմանականորեն ենք թարգմանել:

Տպաքանակը՝ 700 օրինակ, էջերի քանակը՝ անհայտ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված չէ ՀԴՄ-ում:

5. Հաւաքումն աստուածային վկայութեանց յաղագս ամ[ենայն] ուսմանց քրիստոնէական հաւատոց. ժողովեալ ի ս[ուր]բ գրոց, և յօրինեալ ըս[տ] կարգին հրահանգի քրիստոնէական վարդապետութեան, որ տպեցաւ ի Տիփսիս յամի 1825.— Շուշի, 1829.— 184 էջ:

ԾՆԹ. Բնագիրը՝ գրաբար և աշխարհաբար: *Տպաքանակը՝ 2000 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 648):*

6. Ընթերցուածք ի Սուրբ Գրոց Հին Կտակարանի: Հաւաքեալ ի պէտս վարժարանաց.— Շուշի, 1829.— 218 էջ:

ԾՆԹ. Բնագիրը՝ գրաբար: *Տպաքանակը՝ 700 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 647):*

7. Համառօտութիւն հայկական քերականութեան/ Աշխատասիրութեամբ Տ[ե]առն Պօղոսի գերիմաստ վարդապետի Ներսիսեան Ղարատաղոյ ի միաբանութենէ սրբոյ Ստաթի.— Շուշի, 1829.— 2 չի., 130, 1 չի. էջ:

ԾՆԹ. Ուշագրավ է այն, որ այս գրքի վերջում զետեղված տպագրական վրիպակների ցանկը հազվադեպ երևոյթ է 19-րդ դարի հայերեն տպագիր գրքերում: Այն միակ դեպքն է, որ հանդիպում է մեզ հասած Շուշիի բողոքական քարոզիչների հրատարակություններում: Սա նաև վկայում է գրքի նկատմամբ ցուցաբերված գիտական բծախնդրության մասին:

Բնագիրը՝ գրաբար: Տպաքանակը՝ 400 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 649):

8. Համառօտ բառ գիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն: Ի պէտս համբակաց/ Աշխատասիրութեամբ Տեառն Յովսէփայ Արցախեցոյ գերիմաստ վարդապետի ի միաբանութենէ վանիցն Սրբոյն Յակոբայ.— Շուշի, 1830.— 398 էջ:

ԾՆԹ. Թեև անվանաթերթին տպագրության տարեթիվը նշված է 1830, սակայն մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գրքի տպագրությունն ավարտվել է

1831 թ.: Կազմման աշխատանքներն ավարտվել են 1832 թ.' մեծ տպաքանակի և ծավալուն լինելու պատճառով²³⁵:

Տպաքանակը՝ 2000 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 693):

9. Տետրակ այբուբենական.— Շուշի, 1832.— 32 էջ:

ՄևԹ. Գրքույկի մասին տեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից:

Տպաքանակը՝ 1200 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում:

10. Առաջին կանոն սաղմոսի: Երկրորդ տպագրություն.— Շուշի, 1832.— 38 էջ:

ՄևԹ. Գրքույկի մասին տեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից:

Բնագիրը՝ գրաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում:

11. Պատմություն Սուրբ Գրոց: Արարեալ համառոտ հարցմամբք և պատասխանեօք, յաղագս դեռահասակ մանկանց/ Թարգմանեալ ի Ռուս լեզուէ ի պ[ա]ր[ո]ն Յարութիւնէ Դաւթեան Ջուղայեցոյ: Առաջին անգամ տպեալ յամի 1828: Երկրորդ տպագրություն.— Շուշի, 1832.— 40 էջ:

ՄևԹ. Թարգմանությունը՝ գրաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՆՋԱԿ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 760):

12. Շատ հարկաւոր հարցմունքներ ամէն մարդոյ համար: Թարգմանություն.— Շուշի, 1832.— 41, 1 չի. էջ:

ՄևԹ. Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 2000 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 759):

13. Ժամանակի վերջն: Թարգմանություն.— Շուշի, 1832.— 45, 1 չի. էջ:

ՄևԹ. Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 756):

14. Կարճառօտ աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին համար: Թարգմանություն.— Շուշի, 1822՝.— 74 էջ:

ՄևԹ. «Կարճառօտ աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին համար» և «Տասն և վեց կարճառօտ քարոզներ» գրքույկների անվանաթերթերին, որպես տպագրության տարեթիվ, նշված է 1822 թիվը: Այս գրքույկների տպագրության թվականի մասին մատենագետ Կ. Դավթյանն անվանաթերթերի վրա նշված թվականը ստույգ չի համարում՝ բերելով մի քանի հիմնավորումներ: Համադրելով այդ փաստերը՝ Կ. Դավթյանը եզրակացնում է, որ հիշյալ գրքույկներն ամենայն

²³⁵ Evangelisches Missions-Magazin, Vol. 17, 1832, S. 447. Որպես կանոն՝ բառարանները, լինելով ծավալուն և բարդ տպագրություններ, մշտապես խիստ պահանջված են եղել ցանկացած ուսումնական հաստատությունում: Տվյալ դեպքում գրաբար-աշխարհաբար այս բառարանը կրկնակի կարևորություն է ունեցել, քանի որ այսպիսի Շուշիի բողոքական քարոզիչները խթանում էին աշխարհաբար հայերենի տարածումը, ինչը դյուրացնում էր նրանց քարոզչությունը:

հավանականությամբ տպագրվել են 1832 թվին, իսկ անվանաթերթի վրա նշված 1822-ը պարզապես տպագրական վրիպակ է, կամ էլ հրատարակիչները միտումնավոր են այդ թվականը դրել²³⁶:

Հ. Դավթյանի կատարած հետազոտությունից կես դար անց մեզ հաջողվեց պարզել հետևյալը: Նախ՝ «Տասն և վեց կարճառօտ քարոզներ» գրքույկից մեկ օրինակ կա նաև ՆՋԱՎ-ում, որի թվայնացված տարբերակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջինիս անվանաթերթի վրա տպագրության տարեթիվը նշված է 1832: Մ-ում պահվող սույն գրքույկի մեկ այլ օրինակն ուսումնասիրելիս պարզեցինք, որ դա Հ. Դավթյանի նկարագրած միակ օրինակը չէ, այլ կա նույնանուն գրքույկի ևս մեկ օրինակ, որի անվանաթերթի վրա տպագրության տարեթիվը դարձյալ նշված է 1832: Մատենադարանի վերոհիշյալ երկու օրինակները²³⁷ համեմատելիս տեսնում ենք, որ դրանք չունեն բովանդակային²³⁸ և տպագրական տարբերություններ՝ բացառությամբ կազմերի գույնի և կազմերի վերջերեսի պատկերների²³⁹: Փաստորեն, ուսումնասիրելով ՆՋԱՎ-ում և Մատենադարանում պահվող սույն գրքույկի օրինակների՝ որպես տպագրության թվական 1832-ի նշումով անվանաթերթերը՝ թերևս կարելի է ենթադրել, որ «Տասն և վեց կարճառօտ քարոզներ» գրքույկը տպագրվել է հենց 1832 թվին:

«Մկրտիչ Միսիոնարաց» տպարանում տպագրված գրքերի մեծ մասի թվայնացված օրինակներն ուսումնասիրելիս պարզում ենք, որ «Կարճառօտ աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին համար» գրքույկը վերատպվել է Կալկաթայում 1841 թվականին, որի անվանաթերթի վրա գրված է՝ «առաջին անգամ տպեալ յամի Տեառն 1832 ի Շուշի»: Իսկ «Տասն և վեց կարճառօտ քարոզներ» գրքույկը վերատպվել է 1839 թվականին կրկին Կալկաթայում, որի անվանաթերթի վրա կարդում ենք՝ «ի Շուշի յամի Տեառն 1833»: Ստացվում է, որ այդ գրքույկի մեկ այլ վերահրատարակության մեջ շատ հստակ նշվում է նախորդ հրատարակության տպագրության վայրը և թվականը՝ Շուշի, 1833 թ.: Սակայն հանդիպում ենք մեկ այլ փաստի ևս, որը հաստատում է սույն գրքույկի՝ 1833 թ.-ին տպագրված լինելու հանգամանքը: Այսպես, «Տասն և վեց կարճառօտ քարոզներ» գրքույկի վերջում առկա վաճառվող գրքերի ցանկում բերված են նաև 1833 թվականին տպագրված գրքերի վերնագրեր: Սա ինքնին խոսում է այն մասին, որ «Տասն և վեց կարճառօտ քարոզներ» գրքույկը չէր կարող տպված լինել 1832 թվին, քանի որ նույն գրքույկի վերջում հիշատակված են Շուշիում 1833 թ. տպված որոշ գրքերի անունները: Ավելին, ուսումնասիրելով 1833 թ.-ին տպագրված

²³⁶ Դավթյան Հ., Հայ Գիրքը 1801–1850 թվականներին (մատենագիտություն), նկարագրության Հմր 416, Հմր 417:

²³⁷ Այս երկու օրինակների թվայնացված տարբերակներն հասանելի են <http://haygirk.nla.am/> «Հայ գիրք» էլեկտրոնային շտեմարանում:

²³⁸ Մինչև անգամ հիշյալ գրքույկի երկու օրինակների վերջում զետեղված է Շուշիում վաճառվող 14 անուն գրքերի միննույն ցանկը:

²³⁹ Մատենադարանում պահվող Հ. Դավթյանի նկարագրած «Տասն և վեց կարճառօտ քարոզներ» գրքույկի (1822 թ.) կազմի վերջերեսին առկա է «Գառն Աստուծոյ» կամ «Գառն պատարագեալ» պատկերը, իսկ մեր ուսումնասիրած մյուս օրինակի (1832 թ.) կազմի վերջերեսին առկա է «Ամենատես աչքն Աստուծոյ» պատկերը:

մյուս գրքերում առկա վերոհիշյալ ցանկերը՝ կարող ենք հաստատել, որ «Տասն և վեց կարճատուր քարոզներ» գրքույկը տպագրվել է «Վարդապետություն Քրիստոսի խաչին համար» (1833) գրքույկից (տես ցանկի 19-րդ համարը) հետո և «Քարոզ Ասագ Ուրբաթ օրին համար» (1833) գրքույկից առաջ (տես ցանկի 21-րդ համարը): Հետևաբար, ելնելով ներկա ուսումնասիրություններից՝ կարող ենք պնդել, որ «Կարճատուր աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին համար» գրքույկի առաջինի տպագրության (ի Շուշի) թվականը պետք է ընդունել 1832-ը, իսկ «Տասն և վեց կարճատուր քարոզներ» (ի Շուշի) գրքույկինը՝ 1833:

Այստեղից հետևում է, որ այս երկու գրքույկները Շուշիում չէին կարող ունենալ երկու տարբեր տպագրություններ, քանի որ երկու դեպքում էլ որպես երկրորդ հրատարակություն հիշատակված են Կալկաթայի տպագրությունները: Մնում է կարծել, որ բողոքական քարոզիչները խնդրո առարկա երկու գրքույկները Շուշիում հրատարակել են 1832 և 1833 թթ.–ին՝ տարբեր օրինակների անվանաթերթերի վրա սխալմամբ նշելով 1822 և 1832 թվականները: Ուսումնասիրելով բողոքական քարոզիչների զեկուցագրերը՝ այնտեղ չենք հանդիպում այս գրքերի անվանաթերթերի վրա նշված տարեթվի սխալների մասին որևէ տեղեկության: Եվ առավել հավանական ենք համարում, որ դրանք տպագրական վրիպակի արդյունք են:

Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՎՊՊԹ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 416):

15. Մեղքի մեծանալոյն և զօրանալոյն համար: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1833.— 26 էջ:

ԾԱԹ. Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՎՊՊԹ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 792):

16. Մեղքն խաղ անելոյ բան չէ: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1833.— 14 էջ:

ԾԱԹ. Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 793):

17. Յորդորունք սուտ ասօղ մարդկանց համար: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1833.— 26 էջ:

ԾԱԹ. Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 794):

18. Աւետարանի ճշմարտութեան և զօրութեան համար: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1833.— 30, 2 չի. էջ:

ԾԱԹ. Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 789):

19. Վարդապետութիւն Քրիստոսի խաչին համար: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1833.— 57 էջ:

ԾԱԹ. Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 797):

20. Տասն եւ վեց կարճատուր քարոզներ: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1822[՞] (1832[՞]).— 66, 2 չի. էջ:

ԾԱԹ. *Տպագրության թվականի վերաբերյալ մեր պարզաբանումների և ճշգրտմաների մանրամասն վերլուծությունը տես սույն ցանկի 14-րդ համարի ծանոթագրությունը:*

Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 417):

21. Քարոզ Աագ Ուրբաթ օրին համար: Մեր Փրկիչ Յիսուսի Քրիստոսի Չարչարանաց եւ Մահուան վերայ: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1833.— 32, 2 չի. էջ:

ԾԱԹ. *Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1500 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 798):*

22. Ճանապարհացոյց առ բարեպաշտ կեանս, որ հիմնեալ է ի կանոնս Քրիստոնէութեան: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1833.— 150, 2 չի. էջ:

ԾԱԹ. *Թարգմանությունը՝ գրաբար: Տպաքանակը՝ 2000 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 791):*

23. Սրբոյն Կիրոյի Երուսաղէմացոյ հայրապետի ճառ վասն տասնհրամանեան հաւատոյ: Առեալ ի մատենէ Կոչումն ընծայութեան կոչեցելոյ: Վերստին տպագրեալ.— Շուշի, 1833.— 46 էջ:

ԾԱԹ. *Անվանաթերթի վրայի «վերստին տպագրեալ» նշումը հիմք է տալիս մտածելու, որ սա գրքույկի առաջին տպագրությունը չէ, ինչի մասին տեղեկություններ չկան հայ գրքի մատենագիտական ցուցակներում:*

Թարգմանությունը՝ գրաբար: Տպաքանակը՝ 750 օրինակ: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 790):

24. Սիրտ մարդոյ որ է տաճար Աստուծոյ կամ գործարան սատանայի: Տասն պատկերներով առաջի դրած: Որ ամէն մարդ հեշտ իմանայ և միտք առնելով քրիստոնէական կեանքին հետևելոյ համար ջանք անէ: Թարգմանութիւն.— Շուշի, 1833.— 43, 1 չի. էջ:

ԾԱԹ. *Շուշիում բողոքական քարոզիչների կողմից տպագրված գրքերում հիմնականում չենք հանդիպում պատկերների, քանի որ բողոքականությունը ժխտական վերաբերմունք ունի սրբապատկերների և առհասարակ՝ պատկերագրության նկատմամբ: Միակ բացառությունն այս գրքույկն է, որի անվանաթերթի վրա պատկերների քանակը նշված է տասր: Բնագրում դրանք տեղադրված են ներդիրի տեսքով, որոնք աստվածաշնչյան թեմաներով ավանդական պատկերներ չեն: Իսկ արդյո՞ք այս պատկերները տպագրվել են Շուշիում, թե՞ դրանք տպագրության են պատրաստվել այլուր, որոնք Շուշի են բերվել բողոքական քարոզիչների կողմից և որպես ներդիր՝ ավելացվել գրքույկում: Կարծում ենք՝ ավելի հավանական է այն մտածումը, որ դրանք այլ տպարանի տպագրություններ են: Հատկանշական է, որ պատկերների տպագիր համարակալության հերթական թվային համարի կողքին առկա է ձեռագրին նմանվող համարակալում՝ հայերեն տառային համարժեքով: Յուրաքանչյուր պատկերի ներքո տեսնում ենք դարձյալ ձեռագրին նմանվող հակիրճ նկարագրություն, իսկ որոշ պատկերների վրա կան բացատրական տպագիր գրություններ:*

Այս գրքույկի 1833 թ. (Շուշի) և 1839 թ. (Կալկաթա) տպագրությունների պատկերները համեմատելիս տեսնում ենք, որ առաջինի՝ ձեռագրին նմանվող հակիրճ

նկարագրությունները երկրորդում արդեն նախորդից փարբերվող փայագիր փեսքով են: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ սույն պատկերները փայված են մեկ ուրիշ փայարանում և ապա զետեղված Շուշիում փայագրված գրքույկում: Այս կարծիքն ավելի է ամրապնդվում՝ հաշվի առնելով վերջինիս՝ նախապես Ստամբուլում հայերենով և թուրքերենով փայագրված լինելու փեղեկությունը²⁴⁰: Հավանական է, որ հենց Ստամբուլից էլ այդ պատկերները բերվել և օգտագործվել են հետագա փայագրությունների համար:

Թարգմանությունը՝ աշխարհաբար: Տպաքանակը՝ 1000 օրինակ: Առկա է Մ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 796), որի նկարագրությունը թերի է (էջերի քանակը 44-ի փոխարեն նշված է 28)¹ հիմք ընդունելով ՀԱԳ-ի թերի օրինակը:

25. Տետրակ այբուբենական: Երկրորդ տպագրութիւն.— Շուշի, 1833.—32՞ էջ:

ԾԱԹ. Գրքույկի մասին փեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից:

Տպաքանակը՝ 1000 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված չէ ՀԴՄ-ում:

26. Քերականութիւն հայկազեան լեզուի: Եւ այժմ նորոգ համառօտեալ աշխատասիրու[թեամ]ք նորին առ ի դիւրու[թ]ի[ւն] ուսանողաց/ Յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ Վարդապետէ Չամչեանց: Տպագրեալ ի Վենետիկ յամի տեառն 1801: Վերստին տպագրեալ.— Շուշի, 1833՞.— 328 էջ:

ԾԱԹ. Գրքի փայագրության մասին փեղեկանում ենք, որ այն ավարտվել է 1834 թ. հունվարի 11-ին²⁴¹, թեև անվանաթերթին փայագրության փարբերվելը նշված է 1833: Իսկ փայաքանակի մասին որևէ փեղեկություն չկարողացանք գտնել: Միայն կարող ենք ասել, որ 1834–1835 թթ. գրքի 464 օրինակ փարածվել է:

Բնագիրը՝ գրաբար: Առկա է ՀԱԳ-ում: Հիշատակված է ՀԴՄ-ում (նկարագրության Հ^տ 795):

27. Տետրակ այբուբենական: Երրորդ տպագրութիւն.— Շուշի, 1835.—32՞ էջ:

ԾԱԹ. Գրքույկի մասին փեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից:

Տպաքանակը՝ 1200 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված չէ ՀԴՄ-ում:

28. Առաջին կանոն սաղմոսի: Երրորդ տպագրութիւն.— Շուշի, 1835:

²⁴⁰ Գրքույկի նախաբանից տեղեկանում ենք. «Էս գիրքս հին գիրք է. և էլ շատ ժամանակից առաջ ըստամայլ քաղաքումն տպվեցաւ հայերեն և թուրքերէն լեզուով. բայց հիմիկ թարգմանվեցաւ ռուսական լեզուիցն հայոց աշխարհաբար լեզուովն՝ որ շատ մարդիք կարենան կարդալ և օգուտ ստանալ տրանով»: Ի դեպ, հայ գրքի մատենագիտական ցուցակներում վերն ակնարկված հայերեն և թուրքերեն լեզուներով հրատարակության մասին որևէ տեղեկության չենք հանդիպում: Իսկ 1839 թ. Կալկաթայի «Մկրտիչ Միսիոնարաց» տպարանում վերատպված նույնանուն գրքույկում վերը մեջբերված հատվածը կրկնվում է՝ հետևյալ տարբերությամբ. «...բայց հիմիկ թարգմանվեցաւ Գերմանացոց և Ռուսական լեզուիցն Հայոց Աշխարհաբար լեզուովն...»:

²⁴¹ Evangelisches Missions-Magazin, Vol. 19, 1834, S. 448.

ԾՆԹ. Գրքույկի մասին տեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից:

Բնագիրը՝ գրաբար: Էջերի քանակը՝ անհայտ: Տպաքանակը՝ 1200 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված չէ ՀԴՄ-ում:

29. Պատմութիւն Սուրբ Գրոց: Արարեալ համառօտ հարցմամբք և պատասխանեօք, յաղագս դեռահասակ մանկանց/ Թարգմանեալ ի Ռուս լեզուէ ի պարոն Յարութիւնէ Դաւթեան Զուղայեցոյ: Երրորդ տպագրութիւն.— Շուշի, 1835.— 44 էջ: Տպաքանակը՝ 1200 օրինակ:

ԾՆԹ. Գրքույկի մասին տեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից:

Թարգմանությունը՝ գրաբար: Տպաքանակը՝ 1200 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ: Հիշատակված չէ ՀԴՄ-ում:

Օտարալեզու

30. Մուսուլմաններին ուղղուած կոչ.— Շուշի, 1835:

ԾՆԹ. Գրքույկի մասին տեղեկությունն առաջին անգամ հայտնաբերվել է մեր կողմից: Վերնագրի հայերեն բառացի թարգմանությունը կատարել ենք գերմաներենից (“*Aufruf an die Mohammedaner*”)՝ օգտվելով քարոզիչների զեկուցագրերից կազմված ամենամյա գործունեության ամփոփ հաշվետվություններից:

Բնագիրը՝ թաթար-թուրքերեն և պարսկերեն: Էջերի քանակը՝ անհայտ: Տպաքանակը՝ 500 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ:

31. Ճշմարտութեան կշեռքներ.— Շուշի, 1835.— 276 էջ:

ԾՆԹ. Գրքի մասին տեղեկությունը հայկական միջավայրում առաջին անգամ բարձրաձայնվել է մեր կողմից: Վերնագրի հայերեն բառացի թարգմանությունը կատարել ենք գերմաներենից (“*Waage der Wahrheit*”)՝ օգտվելով քարոզիչների զեկուցագրերից կազմված ամենամյա գործունեության ամփոփ հաշվետվություններից: Ռուսերեն տառադարձմամբ պարսկերեն վերնագիրն է «*Мизинь-ил-Хакк*»:

Բնագիրը՝ պարսկերեն: Տպաքանակը՝ 1000 օրինակ: Պահպանված օրինակ հայտնի չէ:

НОВЫЕ СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ КНИГ, НАПЕЧАТАННЫХ В ШУШИ В 1828–1835 ГГ.

СТЁПА ПЕТОЯН

В настоящем исследовании мы коснулись книг, напечатанных в Шуши в 1828–1835 гг., которые были первыми изданиями, опубликованными в Арцахе. В процессе исследования мы не только пытались классифицировать их по направлениям содержания, но и сравнивая их с рядом экземпляров и публика-

ций, мы детально проанализировали их, показывая роль и значение этих книг в истории Армянская типография. Путем сопоставления различных источников мы собрали всю достоверную информацию, благодаря которой мы восстановили неизвестные данные, связанные с книгами. В то же время, мы впервые обнаружили информацию о нескольких книгах, которые не упоминались ранее. В конце статьи мы поместили составленный нами полный библиографический каталог книг, изданных в Шуши в этот период, который мы при необходимости аннотировали и уточняли. Думаем, что этот каталог, как источник, может быть полезен не только тем, кто занимается библиографией, но и специалистам, интересующимся историей армянской книги в целом.

Ключевые слова: Шуши, протестантские миссионеры, Базельское Евангельское миссионерское общество, первое издание, типография, буклет, каталог, библиография.

NEW PAGES FROM THE HISTORY OF THE BOOKS PRINTED IN SHUSHI IN 1828–1835

STYOPA PETOYAN

In the present research we have reflected to the books printed in Shushi in 1828–1835, which were the first editions published in Artsakh. While researching, we not only have tried to classify them according to their content directions, but also comparing them with a number of copies and publications, we have analyzed them in details, showing the role and the significance of these books in the history of the Armenian typography. By collating different sources, we have gathered all the trustworthy information, thanks to which we have recovered the unknown data related to the books. In the same time, for the first time, we have discovered some information about several books that have not been mentioned before. In the end of the article we have inserted our compiled complete bibliographical catalog of the books published in Shushi during that period, which we have annotated and clarified as necessary. We think that this catalog, as a source, can be useful not only for those who are engaged in the bibliography, but also for the specialists interested in the history of the Armenian books in general.

Key words: Shushi, protestant missionaries, Basel Evangelical missionary society, first edition, printing house, booklet, catalogue, bibliography.